

RÁKÓCZI ÚTJA

SZABÓ ZOLTÁN

„A király ugyanakkor lett szerelmes Louise de la Vallière asszonyba, amikor Versailles-ba; a két szerelem közül a második tartott el holtig” – kezdte szórakoztató könyvét egy angol író a napkirályról, akit hitvesi hűség palotájához se fűzött: Versailles-t el-elhagyta – alkalomadtán vagy változatosság kedvéért –, hogy Fontainebleau-t, Marlyt vagy Cagnyt sugározza be jelenlétével. Annak a magyar embernek, aki mindenkor kapott szállást, mindegyik palotájában, ha az udvar odament – föltéve, hogy igényét időben bejelentette – „Fontainebleau-ban szép lakosztályt tartott fenn” –, ahogy a király kegyeinek figyelmes és szemes lajstromzója, Saint-Simon feljegyezte; a magyar és erdélyi rendek fejedelme minden oroszok cárijával is a fontainebleau-i kastélyban találkozott utoljára; az, hogy egymással mit beszélhettek, legélénkebben Vi-reck és Kniphausen urakat, a császár ügynökeit érdekelte.

Az utókor, ha hálás, szoborral egyszerűsíti, célja szerinti pózba, a történelemben embereit. A Rákóczi-szobor a fejedelemből a vezért mutatta, ahogy harctéren vagy sereg előtt a lovát ugratja s Péter cár Néva parti lovas szobrának tenyeres-talpas utánzata volt: orosz golyóktól kapott sebeket a ló és a lovas 1945 napjaiban. Ez a szobor a magyar fejekben fokozódva egyszerűsödő Rákóczi-képet nem befolyásolta olyan mértékben, mint a „Talpra-Magyar” elszavalásának bronzba öntött tartása a Petőfi-képet, vagy a kardmarkoló és karlendítő retorika Kossuthét. Rákóczi nevét az egymást követő korok változó erővel s tartalommal eszményítették, azóta, hogy az egykorú rigmus egy paraszti siratóéneke lejtésével jajongta el:

*Jaj, Rákóczi, Bercsényi,
Vitéz magyarok vezéri
Bezerédi!*

Kuruc versek mindig generálisaival emlegették, s ritkán emelték hadnagyai fölé . . . Magános eszménynek, már az utókorban, Petőfi lökte fel, szokott erejével s lendületével, fel egészen az égboltig:

*Hazánk szentje, szabadság vezére,
sötét éjben fényes csillagunk,
Óh, Rákóczi, kinek emlékére
Lángolunk és sírva fakadunk.*

Az ellentétek valahol az igazat mondják: arról, amit a Rákóczi-sors kelthet fel a magyar utódban, ha kora forradalmas. Hetven év múlva egy új költő új poétaceruzáját megint „politika és szerelem” hajtotta, de neki e csillag fénye más:

*Üzenhettek már utánam
Kézsmárk hegye, Majtény síkja,
Határ szélén botot vágok,
Vérem többé sohse issza
Vesztett népem vesztett földje:
Sohse nézek többé vissza . . .*

Az Ady-látta Rákóczi sértődött ember: duzzogó, durcásan az: ilyen országban, ilyen néppel nem érdemes vezért játszani, inkább visszaadná, megtorlasként, a fejedelmi babaruhát?

Egy újra új kor új szelleme, egy új világháború előtt, 1939-ben, megint más eszményt látat Rákócziban, hála Veres Péternek. Őt akkoriban a nacionalizmus szocializálásának vagy a szocializmus nacionalizálásának kívánatossága foglalkoztatja s a magyar faj ideáltípusa is: „van magyar jelleg, amit megláthat mindenki: utcán, mezőn, munkában, vasárnap, szerelemben, házasságban, népköltészetben, népzeneben, népművészetben, egyáltalán a közösségi élet minden ősi megnyilvánulásában”.

Kétségkívül a szerelmet lett volna helyesebb kihagyni: ez ősi életmegnyilvánulás ugyan, de ritkán közösségi. A szavak is jelzik – érvelt tovább Veres Péter meggyőzően –, hogy minden népnek megvan a maga saját külön szépségideálja. A szépségesezményre nem talált példányt, de a férfitípus meglelésében a női nem megsegítette:

„A mi vidékünk parasztasszonyai – írta – Rákóczi Ferencről nemigen tudnak semmit, mint szabadsághősről. De a falusi házakban itt-ott látható képei után tudják, hogy »nagyon szép ember volt«. Pedig Jókai szerint Saint-Simon gróf azt jegyzi fel róla, hogy »arca kellemes, bár tatárjellegű«. Vagy

éppen azért szép a magyar asszonyoknak? Úgy látszik, a turáni faji hatás sok-sok nemzedéken és rengeteg keveredésen át is visszaüt . . .”

Dicséretes szándéka az volt, hogy a magyar ideáltípust népiszocialista módon, vagyis a legszegényebb parasztnép izlésbeli igényei szerint határozza meg; a balmazújvárosi hölgyválasz egy katasztrális-hold-milliomosban jelölte ki az agrárproletár-férfieszményt.

Rákóczi birtoka egymillió-kétszázezer holdra rúgott. Menyasszonyának kétezzer mázsa liszt áráért vett ékszer, nászajándéku. Tizenöt éves volt a mátká. A szécsényi országgyűlésen harminchat asztalnál, hetvenkét fogásból álló lakomával traktálta a megjelent rendeket – mondja adatait anyagi helyzetéről a történelem . . . Rákóczi írásainak olvasója azt a mély megindultságot érzi a legjellemzőbbnek, amivel a magyarországi háborúról szóló emlékirat elején a szegény nép sorsát szóba hozza, s a mezítlásosok is aligha pusztán földesúri parancsra maradtak hívek az ügyéhez . . . S ha éppen fajtáját akarjuk kutatni: csakugyan törzsökösebb magyar volt, mint a későbbi mágnások bármelyike.

Nagyobb úr is! Ősei között nem egy fejedelem volt. Nemcsak atyja volt Erdély fejedelme, azzá lett anyjának második férje is; Saint-Simon, aki herceg volt, nem csupán gróf, őt is szívesen emlegeti. A malcontensek érdemes vezetőjét emberileg az tette érdekessé Franciaországban, hogy egy közkedvelt és népszerű író novellahősnek tette meg: az elbeszélésben a nagyúr, „ce fameux Tekeli”, óraszekrényben csempésztette be magát a szultán háremébe, de ott a sok feleség közül csak egyet akart meghódítani: azt, aki a török császárnak éppen a legkedvesebb ágyasa volt. Don Juanhoz, ha fejedelmi, kéjvágyban ilyen becsvágy illik: gondolhatta a novellairó. E híres Thököly mostohafia leszármazottja Báthorynak, valamint a Frangepánoknak, továbbá a Zrínyieknek . . . unokája annak a Bécsújhelyt kivégzett Zrínyi Péternek, akinek fia már a császár kapitánya, s beosztásában elvállalta, hogy elfogja a sógorát, Thökölyt. Törzsökösen magyar a család, nemcsak vér, hanem sors szerint is: tagjai a két pogány valamelyikének szolgálatában egymás ellen is síkraszálltak olykor.

Rákóczi maga – anyja, Zrínyi Ilona mellett – Munkács ostromát élte végig. Utána Kollonich jóvoltából – de nem a bíboros saját hintáján, s ezt rangja tudatában zokon vette a fiú – a neuhausi jezsuita kollégiumba került. Úr a kolostorban is úr, ahol fogoly: diáktársai közt is elsőség illetve: az Ifjúsági Mária Kongregáció elnöke lett. Az egyetemek közül a prágain tanult, feltehetően főként hittudományt. Mászt másutt tanult: Velencében lovagolni, Firenzében kártyázni, Rómában vívni, Genovában táncolni. Magyarul mindenütt felejtett. De később, amikor huszonöt éves korában Lengyelországból beült Felsőmagyarországba nem ő, aki Róma, Velence, Genova neveltje, hanem az

ízig-vérig hazai ember: barátja, Bercsényi köti az ebet a karóhoz, hogy a felkelők nyelve egyedül az úri latin lehet. Ám a pallérozott udvari ember, aki latinon kívül németül, csehül, franciául, olaszul tudott jól – mindegyiken tárgyalni –, a hazai nyelvet pártfogolta. Neuhaus diákja és a Burg neveltje érezte inkább, hogy a frondeur-vállalkozás alá a népfelkelés adja az erőt? A „szabadság vezérét” az az áhítatos és zarándoki komolyság jellemzi, amellyel elhivatottságát ő maga fejezte ki: „Az Úr engem eszközül használja, hogy felébresszem a magyarokban a szabadságnak szerelmét, mely a rossznak megszokásától hűlni kezd vala.”

A leírásban, amelyből Veres Péter, Jókai segedelmével a „tatárjellegű” jelzöt olyan kedvesen emelte ki, de Rouvroy Lajos a fejedelmet így jellemezte:

„A király rendszerint megszólította, bármikor beengedte magához, ámde Rákóczi ezzel sohasem élt vissza. Nagyon magos, de nem darabos, telt alkatú, de nem kövér, nagyon arányos és széptermetű volt; erősnek, izmosnak látszott, átfinomult előkelő külseje tiszteletet parancsolt; az arca elég kellemes, a vonása teljesen tatáros volt. Bölcs, szerény, meggondolt ember volt, nem nagyon szellemes, de minden gondolatában jóságos és józan; nagyon udvarias, de mindenkivel meglehetősen a rangja szerint: fesztelenül beszélt az emberekkel, de egyúttal ritka, méltóságteljes volt, minden gőg nélkül. Ritkán szólt, de ilyenkor megélelnkítette a társalgást, érdekesen mesélt, sohasem magáról. Úr volt, tetőtől talpig, egyenes, igaz, végtelenül bátor, istenfélő, de tüntetés vagy titkolás nélkül, nagyon egyszerűen. Titokban sokat adott a szegényeknek, hosszan könyörgött Istenhez; nemsokára nagy háznépe volt, erkölcsükre, el-látásukra, fizetésükre roppantul vigyázott, s mindezt szeretettel csinálta.”

A fordítás Cs. Szabó Lászlóé, a tatárvonásos mondat az eredetiben: „le visage assez agréable, et toute la phisyonomie tartare”. Ebben a mieink Veres Péterig általában a gőgös francia lenézését szimatolták a barbár magyar iránt, főként, ha azt már nem olvasták el, hogy ez a művelt francia miképp írt más, ugyancsak művelt franciákról, s feltételezték, hogy Versailles lakói jobban lenézték a Lajtán túli keletit a Rajnán túli keletinél.

A hajdúsági parasztasszonyok a „nagyon szép embert” alkalmasint a Mányoki portréról készült reprodukció nyomán fedezték fel a szabadsághősbën. A festmény 1708-ban készült, még a Magyarországon vezérlő fejedelemtől, aki legalábbis az én szememnek, ezen a vásznon nem igazán ferde szemű, arca se túlzottan mongoloid, inkább mediterrán jellegű, de törökösen az. A képen a húsos, csöppet élveteg ajk mintha azt a Rákóczit jellemezné, akire Confessióban ez a mondat utal: „elmesélgettem, elhazudozgattam és hízelegtem a nőknek”. Korábban, a még fiatal emberről Bécsben készült egy metszet: csipke-nyakravalón nyugszik az ovális, sima arc; a tekintet áhítatos; a vonások papnövéndéket mondanak; akinek családja mellett pásztorbot is van a tarso-

lyában . . . Egy későbbi francia metszet vékony orrú, szálas-inas férfinak mutatja; kihívó szemöldök alatt bajvívó tekintetűnek; lehetne illusztráció: Dumas-regény hőse . . . Ez Lengyelországban készült a magyarországi háború végén, 1711-ben, vagyis a bujdosás első napjaiban, az élet delelőjén, a pálya fordulópontja után. Harmincöt éves korában. A bécsi arcmás papos diplomátának mondta az embert. A Mányoki-vászon fejedelmi férfinak. A francia metszetről eszes kalandor vakmerőség árad . . . Hányféle ember, jellem és minőség gyűlt fel benne Majtényig? Megmaradt-e vagy veszett-e mindez később, Majtény után? Az új helyeken és új helyzetekben sorvadtak-e vagy edződtek az előző helyzetben támadt képességei? Ebben az életben nyolc-tíz évenként minden megváltozik. Gyökeresen. És ő? Változik-e? A változásokkal fogyatozik-e, vagy növekedik?

Arisztokratát mindig elsősorban a múlt befolyásol és határoz meg: a családé; ez lesz iskola előtti, ez marad iskolán túli nevelője. Rang, cím, birtok mellé az igényesebbje elkötelezettségérzést kap, s ehhez őseitől magas becsvágyat is örököl. Az elkötelezettségérzés többnyire a dinasztia szolgálatát írta elő, loyaltást koronás fő iránt; a becsvágy viszont néha a saját családot látta dinasztianak. Ha családja rangosabb s gazdagabb volt, mint a többi, s egyik-másik ős fejedelmként szolgált, az elődei között voltak fejedelmek: a szuverén, uralkodói helyzetet ősi jussának érezhette a nemes utód. Az a kettősség, hogy arisztokrataként loyális az uralkodóhoz, s hogy ősei szerint jussa van uralkodóvá lenni ebben az életben, már a kezdetén jelentkezik, mintegy jelképesen. Rákóczi 1676. március 26-án született, Borsiban. Ferenc Lipótnak keresztelték. Atyja, aki Erdély első Ferenc fejedelme, a saját nevével fejedelmi nevet, a második Ferencét adta fiának; a Lipót név a császárnak adta meg a császáret, névleg. Az apa a keresztelőt kevéssel élte túl. Az árván maradt fiút férfivá nevelő két évtized közül az elsőnek az atyai név fejedelmi értelme, a másodiknak a bécsi Lipót név értelme lett csillaga.

Gyermekévei az élmény élességével a két hazából Erdélyt, politikából az erdélyit, a magyar hagyományokból a függetlenségét és szabad királyválasztót égethették csak a fejlődő kedélybe s értelembe. Magyar földön s a keleti részekben nő fel. Édesanyja neveli az árvát, hatéves, amikor az özvegy Rákócziné, Zrínyi Ilona újra férjhez megy. Thökölyhez, aki kuruc hadak vezére, ő is fejedelem, ő Magyarországon is, de királyi címet, a szultántól, nem fogad el. Az úrfi Rákóczi velük van a pozsonyi török táborban. Később a munkácsi ostromzár alatt a kuruc háborúk valóságaival hadszíntér-otthona ismerteti meg, közlő: egy becsapó ágyúgolyó fejét viszi egyszer a mellette állónak . . . Nyolcéves korában lefestette egy piktor. Fiúvállán a palást. Az asztalon, amire támaszkodik, korona s jogar fénylik a bársonyon. A kép egy trónvárományosé, felségjelei nem pusztá kellékek; a jelvények kifejezik a várakozást is, jövőjéről

a szülők s így a fiú fejében. A kis Rákóczi, a formatív gyermekévek alatt nem kerül el a családtól s nem jut ki a magyar országból.

Diákévei alatt viszont nem juthat vissza. Az oktatásának ügyét tizenkét éves korától igazgató Kollonich berekeszti a Magyarországra vezető utat: neveltetése száműzetésé. Feltehetően célozza azt is, hogy a barbár magyar hazától elidegenedjen, s öröklött becsvágyait a fejedelmi helyzetre kiküszöbölje a lehetőség aulikus főúr civilizált életére, a császári Bécsben, amit kifinomult életörömök toldanak meg, Itáliában. A nevelés, aminek ez a politikai célja, egyébként gondos: tanulóévei korántsem haszontalanok. Annak, hogy Magyarországból, ahol várakozások megtestesítője, kirekesztik, van előnye is a lélek fejlődésére: értelmét tudásban-gazdagodásra szabadíthatta fel. A neuhausi jezsuitáknál tanult diszciplína életének minden következő szakaszán jól szolgálta később, legjobban Rodostóban. Biztonságát politikában, haditanácsban és udvari körökben az a mély és nem pusztán érzelmi vallásosság alapozta meg, amelynek ugyancsak Neuhaus a forrásvidéke: ez a vallásosság ad módot és a sors esélyeitől független értékskálát ahhoz, hogy a lélek egyensúlyát, amikor szerencse fordulása megbillenti, istenes meditációkkal, confessiókkal állítsa helyre. Innen az erkölcs és emberség, amely politikai írásait oly rokonszenvéssé színezi. A kollégiumi évek taníthatták meg arra a szerénységre, amely Versailles-ban annyira feltűnik: ritkasáértéke van. Neuhaus mögé a Burg adta az eleve-európai távlatokban és keretekben való gondolkodást. S ahhoz a világhi verztűsséghez, amely minden helyzetben s környezetben talpraesett-rátermett emberré nevelte Rákóczit, az itáliai Grand Tour is hozzásegíthette. A legelső magyar embert – a főurak közt –, úgy rémlik, épp Kollonich száműzőnevelése emelte generálisai fölé értelem szerint is, mert hozzászoktatta a tájékozódás és gondolkodás európai perspektíváihoz. Hozzá képest Bezerédi vagy Eszterházy, de Károlyi, s valamennyire még Bercsényi is aránylag provinciális jelenségek . . . A diplomata-járatosságot, a világhi-ügyeséget, amire erdélyi fejedelemnek is szüksége van, feltehetően Bécstől kapta, s párválasztása valóban mesterfogás dinasztikus protokoll mértékkel mérve, és a nagyra törő lélek minden alapigényét kiszolgálta valamivel. A fejedelmi rangú embernek azzal felel meg, hogy a Hessen-Rheinfels-i hercegnő Árpád-házi, vagyis magyar királyi ivadék volt. Az eladó lány Erdély fejedelmeinek utódát a magyar nemzeti király-dinasztiával hozta kései rokonságba. A vallásos arisztokrata utódainak családfájára a feleséggel a katolikus egyház egy Árpád-házi szentje került. Bécs felé nyugtató az volt, hogy a magyar rebellesek reményeinek letéteményese német családba házasodott. Huszonkét éves korában a dinasztia joggal bízik abban, hogy a tíz nevelőév és a házasodás megtette a magáét. Aki nevelést, politikai célszerűség szerint, túlzott gonddal irányít – ha császár, ha párt – többnyire biztos benne, hogy az eredmények egyedül őt

szolgálhatják, különösen, ha neveltjét az európai konstelláció s a kor, ugyanarra figyelmezteti, amire a hely és iskola tanította. Mire felnő: Zentánál a törököt Magyarországból végleg kiverik, Thököly, anyjával együtt száműzésbe kerül, feledésbe. Minden azt mondja, hogy az egyedül lehetséges jövő számára a dinasztiahoz loyális nagyúr. Az egyedül lehetségest bécsi kegy egyben kívánatosá teszi: a császár kinevezi Sáros örökös főispánjának. Német-római Szentbirodalmi hercegi címet is kap ráadásnak, hogy illő rangja legyen a feleség pátriájában. Az új címmel, házasemberként, császártól kapott hivatalba tér vissza Magyarországra. Minden azt mondja, hogy katolikussága, otthonossága a Burgban, európai távlatai, diplomata-rátermettsége rég eltérítették e művelt és világlátott fiatalembert a család helyi érdekű becsvágyaitól. A logika hibátlan. Tévesnek bizonyul.

A hazatérés, a találkozás Bercsényivel meg a hazai valósággal, igen rövid idő alatt eléri, hogy mindaz, ami neveltetésének tizenkét éves korától célja volt, az ősök fejedelmi helyzetének feléréséhez legyen eszköz. A huszonnégy éves szentbirodalmi herceg első diplomata-cselekedete Sáros grófjaként, hogy azzal a XIV. Lajossal keres kapcsolatot, akinek rebellis mostohaapja veretett érdmet: Rex Galliae Defensor Hungariae bók-körirattal. Mihelyt visszakerül, szuverén úrként szövetségest keres, a leghatalmasabbat. Előbb a követét fogják el, később őt. Huszonöt éves korában megismeri a magyar frondeurök vesz-tőhelyét: azt a bécsújhelyi börtönt, ahol egy Zrínyi-ösét kivégezték; belülről ismeri meg.

Bécsújhelyt a trónörökösből lett jezsuita tanítvány, udvari ember, szentbirodalmi gróf személyében megszületik a kalandregény-hős, aki a francia novella Tekeli-je mögött személyes vakmerőségben nem marad el. Ami vele történik s amit tesz: megfelelne egy pikareszk regényben fejezetnek. A császári pribékek éjjel hurcolják el. Felesége mellől, az ágyból. A mozzanatot az utókor kisdíákjainak kettős borzongására festmény örökítette meg, történelmi olvasókönyvekben. A cellában, ahová vitték, a birodalmi herceg az ablakrács elfürészelésében saját kezűleg segít az inasának, aki vele van, a nagyúr a börtönben is úr. Álruhában jut ki Bécsújhely utcáira, ahol eltéved, lovon. Stájer baka közrendű részegségét utánozza a sárosi gróf, hogy az órállókban gyanút ne keltsen. Véletlen szerencse juttatja ki a városkapun: egy baka csakugyan elmaradt a városban; a tisztje figyelmeztette a kapuőrséget, engedjék ki, ha elérkezik. Kinn feleségének fogatja várja a herceget, aki szöktében se siet annyira, hogy meg ne álljon, egy éjszakára, feleségénél, Lengyelbe vágatóban. A kaland sikerének lehetett valamicske része abban, hogy később annyira bizott szolgálataikat kínáló kóbor lovagok kalandos plánumaiban. S hitt benne, hogy egyéni s vakmerő vállalkozásnak lehet politikai eredménye,

Szekfű gúnyosan, inkább szávalommal, mint megértőn, említette az utolsó, rodostói változatokat.

Lengyelországi támaszpontján a fejedelemség várományosa olyan figyelemmel fogadta az elégetlenek küldöttéit, amilyen szorgalommal külső szövetségeseket keresett számukra európai távlatú diplomataként. S amikor a szabadsághős Rákóczi a *Recrudescunt* kiáltványt bocsátotta ki, a diplomata Rákóczi XIV. Lajosnak írt. Neki így: „Semmi sem tehet boldogabbá, mint ha Istentől kapott rangomat és becsületemet a hazámbeliek között, Felséged dicsőségének szolgálatába állíthatom és nyilatkozhatom.” Az ilyen levél stílusa persze írójának inkább a szándékát érezteti, a címzett felé, de a Sárosi gróf személyében egy magát Isten kegyelméből való vezérnek tekintő ember fordul arisztokratikusan loyális hűségnyilatkozattal most a francia királyhoz. S XIV. Lajoshoz haláláig nem csupán úgy hűséges, ahogy pártfogó szövetségeshez szokás. Ragaszkodása nem nő vagy csökken a támogatás mértéke szerint: úgy lehet szűksége volt rá, hogy legyen egy királya, a fejedelemben az arisztokratának, Neuhaus neveltjének is: elvégre a legkeresztényebb király a címzett. Nem a szultán.

Vezérlő fejedelemtént, egyedül szabadsághősként maradt volna Rákóczi képe a magyar tudatban (nem a tudósokét, a történészekét értem természetesen), ha Mikés nem írja, nénjének, a maga leveleit Rodostóban, vagy ezek elő nem kerülnek: az irodalmi remeklés tananyagként is maradandóbb, mint a történelmi lecke! Végso fokon ezek a levelek adták hozzá a remete-pátriárka és a mélységesen vallásos ember vonásait a hős alakjához a köztudatban. De az az eszményítés, amely szegényítve magasztosít: a Levelek nélkül is Thököly fölé emelte volna Rákóczi alakját. Az ő függetlenségi háborújában nem török a hátvéd, bujtogató, vagy hajcsár. Nincs megszálló idegen fegyveres erő, mint előbb. De a hadviselés ugyanolyan. Valóságait a kuruc költészet, s az is, amit Thaly hozzáadott, érzékletesen fejezte ki. Kalandozó rohamait és szívós gerillaharcait az ilyen vérszomjas strófák jellemzik hitelesen:

*A Rábcában vértül híznak a halak,
Német vértül, egymásra tátogatnak,
Dicsírgetik Bezerédit magoknak,
Hogy ő volna fundátora javoknak.*

E csatákban sohase került hulláknak és sebesülteknek annyira közelébe, mint gyermekkorában, a munkácsi várban: nem annyira a kuruc csapatok hadvezére volt, mint inkább e hadak vezéreinek fejedelme. S hogy miként volt az, abba beleszólt az a becsvágy, amit származásának jussán az őstől örökölt: ha Mikest honvágy fúzi majd Erdélyhez, őt becsvágy kötötte s köti később is

– ugyancsak Erdélyhez. Vezérlő fejedelem korában, 1704-ben, amikor erdélyi fejedelemnek is megválasztják: az érzékeny ember örömét azon, hogy felérte ősei rangját, csak az rontja, hogy az előző fejedelem, a mostohaapa, él még, egy rossz házban, Kisásziában. De reálisnak ezt, az erdélyi fejedelemségét, érzi. Holott az jelent többet, hogy a magyarországi rendek választották meg vezérlő fejedelmüknek. Holott a Rákóczi-birtok Felsőmagyarország területén húzódott végig. Holott a kuruc sereg zöme a Felvidékről, a Tiszántúlról meg a Hajdúságból került. Holott Erdélynél talán még a Dunántúl is több katonát adott neki. Holott ő maga nem igazán erdélyi ember, nem székely, félig se az. Holott az erdélyies magyar politikai hagyománynak nem Erdély Rákóczi-fejedelmei voltak a kifejezői. De az ősökkel jelentkező múlt törvényereje ezeknél a tényeknél erősebb benne: egyedül ez a státusa öröklött is. A neuhausi, bécsi, itáliai évek tágabb perspektívája is mind amellett szól, hogy végcélként az erdélyi fejedelemség reálisabb, könnyebben fogadtatható el külső hatalmi tényezőkkal, mint a magyar királyság. Erdély fejedelmeként nem a máséra tör, hanem a magáéba ül, s diplomataként az európai tényezőket számba veszi. Németül, franciául, csehül és olaszul – és persze latinul is – több uralkodóval levelez, és úgy rémlik, több udvarhoz küldözget alkalmi fullajtárt, mint ahány kormányhoz Kossuth küldte ki embereit később. A szabadsághős, míg generálisai a magyarországi háborút akarják győzelemre vinni, egyben egész Európa hatalmi újrárendezésén munkál szabad idejében. Diplomáciai terveibe beleértődik: béketeremtés a cár és a svéd király közt a francia király és a bajor választó segélyével; a célból, hogy a bajor választó a magyar trónra kerüljön, s Rákóczi Erdély fejedelme, Szaniszló pedig Lengyelország királya maradhasson. Vagyis a magyar szabadságküzdelmet az európai uralmi érdekek részévé akarja tenni. A kuruc rohamok alatt a diplomata sakkhúzásokat folytat; a saktábla: Európa. Ez – akar a függetlenségi harc hagyománya és Erdély – előírja, hogy holott a jezsuiták neveltje volt, a vallásszabadság védelmezője legyen. A szécsényi gyűlés egyik emlékmén a három vallást megszemélyesítő nemtők az egység tűzét élesztik, a felírás „concordia religionum animat libertatem”; ami szebb mottónak, mint az „ökumenikus” szónak. S figyelemre méltó, hogy míg Kossuth inkább csak Világos után – mintegy post festa – vált Európa-tervhalmozóvá, emigránsként, Rákóczi már 1703-ban az. Az maradt Majtény után, ami volt már Majtény előtt. A trencsényi harc s Lócsán az árulás vereség a hadvezérnek, de benne a saját-rangján-diplomata európai tervezőt és a vallásos embert nem verte meg. Amikor elindult Lengyelbe, nemhogy számára Magyarországon kívül nincsen élet, s ha van élet, nem rangos élet. De szép szó, amit a kuruc költészet ad Rákóczi szájába:

*Szép Magyarország!
 Jaj, szörnyű fájdalom
 Meg kell tőled válnom,
 Vizeid folyását,
 Erdeid nyílását,
 Mezeid kalásztát
 Lovam lába nyomát
 Te áldott földeden
 Már többé nem látom . . .*

A vállalkozó ember Danzigból – ezt a kikötőt a kurucok Danckának hívták – 1712-ben indult Franciaország s királya felé. Hogy a közbeeső uralkodóknak ne alkalmatlankodjon: hajón ment. Az angol parton kötött ki először, Hull kikötőjében. Mivel az angol politika éppen esedékes érdekeinek nem felelt meg, hogy a királynő Rákóczit fogadja: vesztegzárt mondtak ki, s így partra se szállhatott. A hajó a csatornáról a Szajna vizére tért, s Rouenben kötött ki. Luxembourg várta s nyomban felajánlotta párizsi házát Rákóczi szállásának. A fejedelem – vagy diplomáciai, érzéke sugallta ezt, vagy ezt a tanácsot kapta – úgy döntött, hogy egyedül a Sáros grófja címet használja majd, mivel ezt még a bécsi császártól kapta, s ha a francia udvarban a Béctől kapott címmel szerepel, a francia külpolitika rugalmasságának érdekeit aránylag kevésbé incommodálja: a rangos ember, akit egyébként mindenki fejedelemként kezelt, diplomataként választott nevet. Ezt annak a XIV. Lajosnak a portáján használta, akihez valóban mélységes hűség és tisztelet fűzte. A király akkor még minden európai uralkodó idős mintaképe s az európai divatok már előregedett arbiter elegantiariuma volt, s a Saint Denis-ben eltemetett félszáz francia király közül egyedül őt érezték – s érzik talán ma is – egyes franciák a maguk ideáltípusának, holott tábornokai alighanem vesztek annyi csatát, amennyit Napóleon nyert. Versailles élete egy geometrizált síksági Olümposzéhoz hasonlított, ahol azonban Zeusznak a kisebb istenek inkább voltak alárendeltjei, mint a mitológiában.

Louise de la Vallière ekkor már ott volt, ahol a tavalyi hó. Montespan asszonyt is leváltotta a hites szerető magas méltóságába Mme de Maintenon, akit végül az akkor már 75 éves király feleségül is vett. (Egy családon belül Franciaországban is változatosak voltak a sorsok akkoriban, a kiváltság nem egyedül a miénk. De Maintenon asszony nagyapját, a hugenotta Agrippa d'Aubigné-t halálra négyszer ítélte az akkori király; a Napkirály kései felesége igen fiatalon öreg költőhöz, Scarronhoz ment feleségül, kora özvegységében a királyi Montespan lány nevelője, s moralista pedagógiai írásai mindmáig igen előkelő helyet adnak neki a francia irodalomban.) A hetven éve uralkodó

királynál is idősebb Madame de Maintenon az udvar legbefolyásosabb csoportjának volt a feje, a csoport vezetői Montespan asszony fiai voltak, akiket XIV. Lajos vérbeli királyi hercegeknek ismertetett el, míg Rákóczi egy írődeákja tömören „királyi fattyak” néven aposztrofál. A fejedelem, mivel személyes tisztelet fűzte a királyhoz, természetesen a személyéhez közelebb álló udvari csoporthoz kapcsolódott: amúgy is ez volt a legbefolyásosabb udvari párt. Rákóczi legális és reális helyezkedése az elmúlt száz esztendő történéseinek többségét lehangolta. Talán mert, ahogy a publicisták egy részét a jelen helyett a múlt befolyásolja, sok történészre az a jelen hat, amelynek ír, erősebben a múltnál, amelyről ír . . . A ferencjósok vagy viktoriánus erkölcs azon alaposan megbotránkozott, hogy a Napkirály a maga természetes fiait királyfiaknak tekintette, vállalva a vérségi kapcsolatot, ami annál azért kisebb keresztény bűn, mint ha következetesen megtagadta volna őket, ezt egy-egy Habsburg, gondolom, könnyedén megtette alkalomadtán. Gyakori és szembeötlő polgári elkomorodásuk azon, hogy a „szegény tiszta életű fejedelem” a „céda” francia király udvarában ilyen rossz társaságba keveredett, elég szórakoztató. Történt ez a züllött Versailles-ban, ahol a Napkirály akkortájt már, részben magas kora, részben De Maintenon asszony hatására roppant erkölcsös életet élt, s a királyi fattyak közül Toulouse grófja, akár Rákóczi, leginkább vadászni szeretett. A közös passzió kivül, ami könnyebbség – a politikai efficiencia is előírta, hogy Rákóczi velük tartson: az övék volt a döntő szó. Am mindez nem akadályozott meg egy – igen kiváló – történészt abban, hogy a jelen század negyvenes éveiben Rákóczi kapcsolatait így értelmezze: a száműzöttel csak a fattyú királyfiak álltak szóba, ami bizonyítja, milyen szánalmas az emigráns helyzete, s feledte, hogy a törvényes házasságból szakadt trónörökösrel Rákóczi nemigen tarthatott kapcsolatot: a dédunoka igen kicsi gyerek volt még akkor. A következő Lajos gyámja, Orléans hercege, történetesen ugyancsak fattyú-királylányt vett feleségül, s Orléans édesanyja, a kedves idős „Madame”, kedvelte Rákóczit, akinél megértést talált, ha szidta fiát, menyét s az udvar erkölceit. Enyhén szólva badarság s kétségkívül menthetetlen felelőtlenség lett volna, ha ő az erkölcsök kéretlen purifikátorának prédikátor-szerepét látja el a tükörfolyosókon. A szerelmi szokásokhoz nem asszimilálódott, de displaced person se volt a francia udvarban, ahol nem csupán egy kártyára tett: gondosan ápolta kapcsolatait a spanyol királlyal, a cárral, valamint a szultánnal is. S ami történészek anyakönyvkódexű erkölcsi nézeteit olyannyira sértette, inkább arra vall, hogy Rákóczi jól kiismerte magát ebben az udvari világban, ahol a közélet fóruma az udvar volt, meg a párizsi előkelő házak, ezekben szalonnak a hálóterem szolgált, s a háziasszony esténként ágyán ülve vagy fektében fogadta jó társaságbeli látogatóit, akik a nagy mennyezetes ágy lába és a fal közti szabad térségben helyezkedtek el, amit „ruelle”-nek hívtak,

s ezek az utcácskák olyasféle szerepet tölthettek be az udvari politikában, mint a parlamentekben a folyosók. Királyi vadászatok alkalmával Rákóczi magában a palotában kapott szállást, s magánértekezésben uralkodónak kijáró tiszteletadás övezte, Sáros grófjának, az udvarban kijáró rangja szerint szüksége volt saját udvartartásra is. Párizsi éveiben két udvara volt. Francia udvaroncokra kíséretként volt szüksége udvari ünnepeken s vadászatokon. A magyar háznép azokból adódott, akik Párizsba követték, de a neves kuruc vezérek közül egy se ment vele: Bercsényi, Eszterházy és a többi nagyúr Lengyelországban maradt. Rákóczi magyar kíséretének tagjai Mikes, Ilosvay, Gosztonyi, Ghiczey, Brenner nem lévén udvarképesek, Párizsban éltek, Rákóczi házában, amit a franciák Maison de Transsylvanie néven tartottak számon.

„Tevékenységem legfőbb színhelye a Transsylvanie palota volt – mondja De Gricux a Manon Lescaut egyik oldalán –, ahol az egyik teremben fáraót játszottak egy asztalnál, a többi teremben pedig különböző kártyajátékot, sőt kockáztak is. A hasznot, amit e játékbárlang hozott, R. herceg fölözte le, aki ez időben Clagny-ben lakott . . .”

Vagyis míg Rákóczi a francia memoáriróladom klasszikusában kapott tisztes helyet, a magyarok háza Abbé Prévost remekében nyert említést, s több mint egy évszázad múlva, 1913-ban Szekfü Gyula hatvanhárom vármegye határozati haragját vonta magára e kártyaház említésével, valamint azért a „hazaárulásért”, hogy Rákócziról a bécsi levéltár adatait is figyelembe vette. Holott szükségszerűen ez volt a leggazdagabb: a bécsit egy más kémszolgálat se múlta felül Rákóczi iránti érdeklődésben . . . Mégis Szekfü szorgalma olyasféle felháborodást keltett, mivel „Rákóczi szent mocsoktalan nevét” beszennyezi, amilyen a Bánk bánban Melindával kapcsolatban jelentkezik. Holott a kor szerinti valóság az volt, hogy mivel Párizs városa a hazardjátékot eltiltotta, kártyabárlangot csak olyan nagyurak nyithattak, akiknek udvari befolyása a városi rendőrséget sakkban tartotta: ez a lehetőség csak kiváltságos előkelőségek számára volt nyitva. A Maison intendánsa, Brenner prépost Rákóczit miniszterként szolgálta, s beadványaiával külügyi terveit mozdította elő alacsonyabb hivatalokban, s a párizsi rendőrfőnök okvetetlenkedéseinek tárgyában interveniált, vagy Párizs várostól sürgette az esedékes kamatokat. A király ugyanis Rákóczira testálta a fővárosnak adott hatszázezer livre kölcsön négyszázalékos kamatát, amit az adós város ritkán folyósított. A Napkirály számjegyszerűen bőkezű adományairól Saint-Simon azzal a pontossággal számolt be, amely anyagi kérdésekben arisztokratákat jellemezni szokott, se ezek, se a kártyaház nem akadályozták meg, hogy a fejedelmet „bölc, szerény, meggondolt” emberként becsülje.

A bujdosó már Franciaországban megérlődik: Rákóczi a Napkirály halála évében vett meg remetelaknak egy házat, a kamalduliak kolostora mellett,

Grosboisban. Ezt erkölccsöz történészek legszívesebben azzal magyarázták, hogy a tisztalelkű Rákóczi megcsömörlött a francia udvar romlottságától, s a vallás vigaszára vágyott. Megemlítve ezt mellékesen, hogy XIV. Lajos halálával az „ancien court”, amely támasza volt, befolyását veszítette . . . Hogy a vallás vigaszára vágyott, arra elég bizonyíték van írásaiban. Érthető, hogy nem mondta ki, bár valószínűleg hamar észrevette, hogy az agg Napkirály már nem ugyanaz a XIV. Lajos, s Franciaország se az a nagyhatalom, Párizsból nézve, aminek Patak vagy Krakko messzeségéből látszott, régebben. Azt, hogy az európai status quo megmerevedett, az, hogy ezért is Bécs hatalma mindenkit nyugtalanít, nem következik, hogy bárki áldozatot hoz ellensúlyozására, nem igazán volt érdemes meditációképp papírra tenni. A király halála rég véget ért korszakra tette rá a pontot, s vele nem Rákóczi személyes becsülete csökkent: Bécs politikai súlya nőtt a francia udvarban. A császár követe a külügyi hivatalban már odáig ment, hogy követelte, a Rákóczinak nyújtott „támogatást” és „védelmet” szüntessék meg, s utasítsák ki Franciaországból, mire a régens minisztere azzal válaszolt, hogy nem Rákóczi politikájának támogatásáról és védelméről van szó, hanem arról, hogy a király Sáros grófjának „menedéket” nyújt, és „ellátmányt” biztosít: a finom udvari különbségtétel az emigrációknak juttatott anyagi támogatások mibenlétéről túlélte a francia királyságot. Orléans hercege jó politikus volt, de se az ő presztízse, se Franciaország ereje nem volt elég fedezet nagyvonalú tervekhez. Így Rákócziban szükségszerűen háttérbe szorult az európai konstellációt rendezgető diplomata nagyúr, s ez módot adott rá, hogy egyéniségében a vallásos ember, Neuhaus neveltje, akit a janzenista hatás reformált, felülkerekedjen. A rebellis íránt, aki csakis eretnek lehetett, az élelmes Bécs szorgalmasan élesztgette Róma gyanúját a kúrián, hiába. *Vallomásaihoz* a mintakép túlzottan nagy volt ahhoz, hogy követésével remeket írhasson, de ahogy a kuruc hadak vezérlése nem semmisítette meg benne se a világit, se az udvari embert, se az európai diplomatát: a „remeteség” és vallás vigasza se pusztította el a nagyurat: vadászni továbbra is eljárt hetente kétszer, Grosbois-ból is, a fontainebleau-i erdőbe. A spanyol királlyal tovább levelezett. De az európai megnyugvás következtében már a szultán követét hallgatta egyre figyelmesebben. Ez Isztambulba hívta, jelezve, hogy a Porta, Erdély irányában, katonai vállalkozásra készül. Erdély hatott: a Rákóczi-fejedelmek emléke. Az örökség, Grosbois-ban se halványult el, az erdélyi csillag fénye rontott a tiszta látásán. 1717 márciusában a régens, aki éppoly lelkiismeretes volt közügyekben, amilyen léha magánügyekben, holott Rákóczi jelenléte inkább csak tehertétel volt már, igyekezett maradásra bírni: kevés realitást látott a szultán terveiben . . . A fejedelem mégis hajóra szállt a Márvány-tenger felé. Ezzel a lépéssel kapcsolatban, amit Párizsban mindenki faux pas-nak tekintett, jegyezte meg Saint-Simon azt, hogy „tehetség

és szellem nélküli” ember, „bár a nagyságot nem nélkülözheti”. Nem értette, miképp bízhatja magát a hullámok kedvére s egy kudarcra ítélt török vállalkozás kényére az, akinek a világ közepén ilyen kiváltságos helyzete volt; neki se Erdély, se Rákóczi fejedelmei nem mondtak sokat. Ezt a mondatát, holott csak az elhajózásra célzott, ugrásra kész magyarai érzékenység ugyancsak gögös francia lenézésre magyarázta a barbár keleti iránt. A remény, hogy Konstantinápolyon át Erdélybe visz az út, már füstbe ment, mire megérkezett. Máshova vezetett. A helyet maga Rákóczi így írta le Conti hercegnőnek küldött levelében:

„Amióta ismét városban élek, újfajta csodálatosságokat láttam . . . mihelyt a mezei munka és betakarítás befejeződött, az egész város bárdok kopogásától hangos: vágják a napon szárított gyenge bivalyhúst, egy kolbászba töltésük. Ezután kezdődnek az esküvők rendszerint éji időben, meglehetősen gyászosan lobogó lámpások fényénél. Az élen duda visít, éles félhangjai az éj békés csöndjében sértik a fület. Az ünnepség fényét még inkább emeli, ha e pásztori hangszer mellé egyhúrú hegedű is kíséretet ad. Nagyon illik az itteni áriákhoz, melyek nem egyebek, mint közönséges bélhúr-nyekergetés. Ne lepődjék meg asszonyom, de itt mindig egy nóta járja, melynek kádenciáját vad kurjongatás adja meg, a görög vagy örmény érzelmek finomságainak ékes kifejezésekképpen . . . Képzelné se tudok nevetségesebbet, mint az itteni lakosok tánca ilyenkor. Körben táncot járnak ők is, de a nők külön járnak, és a férfiak alig lépnek előre egyet-kettőt, máris ugyanannyi lépést tesznek hátrafelé, miközben a legvígabbak iszonyatos bőgéssel adnak kifejezést jókedvüknek. Így szorgalmatoskodnak a városi lakosok szaporításán, hogy pótolják azokat, akiket a pestis elragadott.” A levelet Ferenc Fejedelem aláírással jegyezte, a fordítás Köpeczi Béláé. Ki beszél itt? Tomi-ban Versailles Ovidiusa? A várost Rodostónak hívják . . .

„Ostorod!” cserélte a városnév betűit értelmére Mikes. A magyarok az örmények házait kapták. Urukát, aki erdélyi fejedelemség felé menet rekedt meg ott, a helybeliek következetesen „magyar király”-nak nevezték. Melléje húzódtak Lengyelországból a tábornokai: Bercsényi, Eszterházy, emezt a többiek lenézték, mert rangon alul házasodott. Rákócziné, mihelyt Rákóczi Konstantinápolyba hajózott, átköltözött Párizsba német földről, ahol férje párizsi éveiben élt. A férj a rodostói szálláson két haza: Magyarország és Európa számkivetettje. Vele volt még a kuruc sereg haditanácsa maradékaiban. Belőlük megteremtette maga köré Versailles-t, belőle azt, amit lehetett az örmény negyedben. A maroknyi magyarok fejedelmi szertartásrendje olyan, mint Versailles-ban a királyé: felkelésénél részt vett a háznép. Le Notre-kertet nehéz ott kiépíteni, nehezebb, mint Postdamban, vagy Pétervár mellett: de a szélső házak előtt a partra néző területet kertesítette, francia ízléssel. Lugását „Bel-

vedere”-nek hívta, ez a Márvány-tengerre nézett. Voltaire *Candide*-jének, amikor Konstantinápolyba ér végül, ezt mondta Cacambo:

„Kedves gazdám, Kunigundád a Márvány-tenger partján tányért mos egy fejedelem házában, noha annak igen kevés a tányérja: Kunigunda rabszolga egy bizonyos Rakotski nevű hajdani uralkodónál, akinek a török császár naponta három tallért adott a menedékhelyén. De ami sokkal szomorúbb, az az, hogy Kunigundának oda a szépsége, iszonyúan megcsúnyult.”

Rákóczi még Rodostóban is bekerült a francia irodalom egy remekművébe, s a harmadik még maradandóbbnak bizonyult, mint az idézett kettő. Akár Párizsban, Rodostóban is két udvara volt. Egy magyar, egy nemzetközi. Itt azonban a magyarok voltak többen, ők is civakodtak többet. Rákóczihoz nem ért fel ez, a szertartásokat leszámítva a magányt kereste. S dicsérete is, ha élte. Esztergályozott, elmékedett, írt. Külföldiek is jelentkeztek szolgálataira, külföldre ezeket küldte, köztük egy franciát, „akinek neve Viguru” – ahogy Mikes undorral írta. Ez bejárta Európát a fejedelem követségében és költségén; az iratokat eladta a császár ágenseinek is. Ebben a korban akadnak bőven ilyen kalandorok; megint feltűnik Rákóczi életében a kalandregény, most már valóban a fikció elemével. Az eszes franciát ötletességben egy angol udvaronc múlta felül. Ploutmannak hívták, s Rákóczihoz ezzel a plánummal fordult: a törököknek hajóra van szüksége; ő jó kapcsolatot tart egy kalózcsoporttal, amelynek van hajóhada, ezt a flottát el kellene adni a szultánnak; cserébe egy szigetért a Márvány-tengeren; ahol a kalózok letelepednek; s Rákóczi lenne a fejedelmük. „Egyedülvalóság, lelki elhagyatottság, gondolatainak senkivel nem közlése, külső szellemi hatás tökéletes hiánya, egyszóval a száműzöttség természetes nyomorúságai megtették a magukét” – vonja le Szekfű a kínálkozó következtetést az emigráns-lét kilátástalanságáról. De hát igaz ez? Ez is igaz.

Ahogy az is, hogy Rákóczi plánumok szövögetésével nem bujdosásában kezdett el foglalkozni, s szolgálatot – ha nem is a saját ügyének és a magyarok ügyének – de a francia királynak Rodostóban is tudott tenni. Hatalom nélkül, remény nélkül, pusztán a képességeivel. 1732-ben, épp az elszigeteltség és elidegenültség tizenötödik esztendejében Bonnac francia követtel ő közvetítette a békét az orosz és török birodalom közt. Bonnac utóda állandóan kérte a tanácsát, közbenjárását. A török–orosz határt kijelölő bizottság is őhozzá fordult. Nem vezett ki belőle a „bölcs, szerény, megfontolt” ember az örmény negyed elszigeteltségében se? Elszigeteltség volt-e egészen? A francia követ holtáig nagy elismeréssel emlegette a rodostói magános ember diplomáciai érzékét. Emlékiratot kért tőle, európai politikai kérdésekben, hogy Versailles-ba küldje. Fejedelmi tekintélye Rodostóban, az egymás hegyén-hátán élő kurucok, e megtorlott falka juh, közegében sem csökken. Vallásossága mélyült. Magánya is. Latinul fejezte ki a *Meditatio in forma soliloquiorum* című

munkájában. Franciául a fejedelmek keresztény morál által előírt kötelezettségeiről értekezett török földön. Halált szebben, mint az övét, nem örökítették meg irodalomban; az övét így írta Mikes:

„Amitől tartottunk, abban már benne vagyunk. Az Isten árvaságra téve bennünket és kivéve ma közülünk a mi édes urunkot és atyánkot három óra után reggel. Ma nagypéntek lévén mind a mennyei mind a földi atyáinknak halálokat kell siratnunk. Az Isten mára halasztotta halálát urunknak azért, hogy megszentelje áldozatját annak érdemével, aki ma megholt értünk. Amicsoda életet élt és amicsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották neki: »Ma velem léssz a Paradicsomban« . . . Hullassuk bőséggel könyveinket, mert a keserűségnek ködjé valósággal reánk szállott. De ne eztet a jó atyánkot sirassuk, mert őtet az isten, annyi szenvedési után a mennyei lakodalomban vitte, ahol a gyönyörűségnek és örömnök poharából itatja, hanem mimagunkot sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk . . .”

Rákóczi Ferenc eszményképének, XIV. Lajosnak Saint-Simon egy egész kötetet szentelt, de az egész kötetben nincs annyi melegség, mint ezekben a szavakban. A Napkirály koporsóját még Mme de Maintenon se kísérte el utolsó útjára: 2000 testőr lopta ki St. Denis-be; holttestét a nép haragjától féltetni kellett.

Második Rákóczi Ferenc ötvenkilenc évet élt. Az ötvenkilencből huszonnégy évet élt Magyarországon. A huszonnégyből tizenkettőt kicsi fiúként. Felnőtt éveiből mindössze tizenkettőt tölthetett el hazájában. Tizennyolcat Törökországban morzsolt le. Négy esztendeje telt Párizs közelében, közel ennyi Lengyelországban. Magyarországon volt olyan európai, mint idekinn. Idekinn volt olyan magyar, mint Magyarországon.

Melun, 1967

Ez a Rákóczi-portré először a fontainebleau-i színházban került elmondásra a Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencián. Később, rövidített változatban elhangzott a British Hungarian Fellowshipben. Két másik kiadatlan előadással együtt magyarság és európaiság, hazai és külföldi lét magyar értelmének összefüggéseit és értékét keresi.

A kolozsvári Helikon 2002. május 25-i számából